

Козацькі ради у Глухові

Редколегія журналу розпочинає нову рубрику “Малі міста України”, в якій планує висвітлювати історичне минуле і сьогодення широкознаних в Україні та світі малих міст і селищ.

Ми розпочинаємо з гетьманської столиці — Глухова, статті відомого вченого, академіка НАН України Юрія Сергійовича Шемшученка, який народився в цьому місті.

Юрій Шемшученко
доктор юрид. наук,
професор,
академік НАН України,
директор Інституту
держави і права
ім. В.М. Кавецького,
м. Київ

У листопаді 2008 року виповнюється 300 років від проголошення старовинного міста Глухова столицею (резиденцією гетьманів) Лівобережної України.

До цієї дати Президент України **В.А. Ющенко** 6 червня 2007 року видав Указ “Про збереження історико-культурної спадщини та розвиток туристичної інфраструктури міста Глухова”. Ним передбачені заходи, спрямовані на упорядкування і подальший розвиток цього міста.

Історія Глухова налічує понад тисячу років. Він уперше згадується в Іпатівському літописі за 1152 р. Його минуле тісно пов'язане з процесами державотворення і правотворення, які мали не тільки місцеве, а й загальнонаціональне значення. Глухів був центром удільного Глухівського князівства (XIII-XIV століття) й окремого Глухівського козацького полку (друга половина XVII століття), постійною резиденцією гетьманів Лівобережної України **І.І. Скоропадського** (1708-1722), **Д.П. Апостола** (1722-1734) та **К.О. Розумовського** (1750-1758), місцем діяльності першої Малоросійської колегії у 1722-1750 рр., Правління гетьманського уряду у 1734-1750 роках та другої Малоросійської колегії у 1764 - 1782 роках.

Столичний статус Глухова зробив його провідним у формуванні правової системи Гетьманщини. Тут ухwalювалися міждержавні акти, які назива-

лися статтями, приймалися гетьманські універсали, були укладені відомі пам'ятки українського права — “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743), “Суд і розправа в правах малоросійських” (1750), “Екстракт малоросійських прав” (1786) та інші.

Глухів був продовжувачем демократичних традицій Запорозької Січі в організації управління автономією. Найважливіші питання тут вирішувалися на загальних козацьких радах або радах козацьких старшин. Перші з них, як правило, проводилися за широкої участі міського населення, духовенства тощо.

Найвідомішими є чотири глухівські козацькі ради, на яких вирішувалися питання про обрання нового гетьмана або ухwalювалися договірні статті відносин з Росією.

Перша з цих рад відбулася на Соборному майдані міста 9 (19) березня 1669 р., тобто ще до проголошення Глухова столицею Лівобережної України. На раді князь **Г. Ромодановський** спочатку зачитав грамоту російського царя **Олексія Михайловича** про дозвіл на обрання нового гетьмана. Після цього, за свідченням **О. Рігельмана**, “вся генеральна старшина, полковники, чиновники, все казаки и чернь вскричали: “Во всех правах и вольностях Демьяна Игнатова! Нам он любь быть гетманом нашим” ([1], с.392). **Д. Многогрішного** було обрано гетьманом Лівобережної України.

Із рук Г. Ромодановського він отримав булаву, прапор та інші атрибути гетьманської влади, а також царську грамоту. Новообраний гетьман пообіцяв боронити права і вольності козацькі та одночасно присягнув “служити великому царю вірно” ([2], с. 232).

Друге питання стосувалося Глухівських статей. Їх проєкт попередньо був погоджений з Москвою. Основою для них стали Березневі статті *Б. Хмельницького*. Вони були частково доповнені новими положеннями відповідно до царського указу. При обговоренні цих Статей на раді особливо гострим виявилось питання про виведення російських залог з українських міст. На цьому наполягав і гетьман. Але російська сторона на це не погодилась. Воєводи залишилися у Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові. Проте було досягнуто згоди на обмеження функцій воєвод тільки організацією сторожової та залогової служб. Їм заборонялося втручатись у місцеві справи. Після відповідного обговорення Статті були схвалені радою, а потім підписані гетьманом та іншими уповноваженими особами.

В цілому Глухівські статті містять 27 пунктів. Ними визначали автономний статус Лівобережної України, повноваження гетьманської влади, її економічні відносини з Росією. Кількість реєстрового козацького війська становила 30 тисяч. Крім полків з реєстрових козаків, передбачалося створення особливого полку з найманців для охоронної служби (пізніше ці полки стали називатися “охочими” або “компанійськими”).

Договір містив і ряд обмежень автономних прав Лівобережної України. Гетьман, зокрема, не мав права підтримувати безпосередні дипломатичні зносини з іноземними державами. Заборонялося вивозити з Гетьманщини в Росію горілку і тютюн, щоб не підривати російську державну монополію на ці товари тощо.

Строк реальної дії Глухівських статей був обумовлений часом перебування *Д. Многогрішного* на гетьманській посаді. Невдовзі після обрання він переніс свою резиденцію з Гадяча до Батурина і домігся від царського уряду прислання стрільців для особистої охорони, бо гетьман не довіряв своєму оточенню. Разом з тим *Д. Многогрішний* не ставав на коліна перед Москвою. Він наполегливо домагався відновлення української автономії, втраченої його попередником — гетьманом *І. Виговським*. І це йому частково вдалося. Але *Д. Многогрішний* не зміг знайти спільної мови з частиною козацької старшини. Він не мав належної освіти, був людиною прямою, але не гнучкою, там де цього вимагали політичні обставини. Це й стало причиною змови невдоволеної частини козацької старшини проти гетьмана. До Москви пішли доноси про таємне листування *Д. Многогрішного* з *П. Дорошенком* та їхні наміри передачі Лівобережжя під протекторат Туреччини.

Врешті-решт це справило враження на царя. У березні 1672 р. московські стрільці у Батурині разом з генеральним обозним *П. Забілою*, генеральним писарем *К. Мокрісевичем*, генеральним суддею *І. Самойловичем*, а також кількома звільненими гетьманом з посад полковниками напали на *Д. Многогрішного* вночі, коли він спав, схопили його, закували у кайдани і відправили до Москви ([3], с. 244).

У російській столиці *Д. Многогрішного* піддали тортурам і засудили до смертної кари “за державну зраду”. Потім цар “змилувався” і замінив смертну кару засланням до Сибіру та ув'язненням в Іркутській тюрмі. Після звільнення у 1688 р. *Д. Многогрішний* перебував на військовій службі у Селенгінську на Забайкаллі. У 1696 р. постригся у ченці. Дата його смерті точно невідома, але у документах він востаннє згадується 1701 р. ([4], с. 740), — сліди першого з обраних у Глухові гетьманів Лівобережної України загубилися на перехрестях історії.

Після *Д. Многогрішного* гетьманом Лівобережної України став його кривдник *І. Самойлович*. У червні 1672 р. були прийняті Конотопські статті, які замінили Глухівські.

Наступна козацька рада у Глухові була обумовлена переходом гетьмана *І. Мазени* на сторону шведського короля *Карла XII* у жовтні 1708 р. Після нищівного розгрому російськими військами під командуванням *П. Менишкова* гетьманської резиденції Батурина цар терміново скликав 6 листопада раду у Глухові для обрання нового гетьмана. Цій раді він надав особливого значення, про що свідчить його особиста участь у ній, а також участь інших високих царських персон.

На раду з'їхалися вірні цареві козацькі полки. Вона також відбувалася на Соборному майдані. Спочатку чернігівський архієпископ *І. Максимович* привів до присяги полковників, старшин і козаків. Потім до народу звернувся князь *Г. Долгорукий*, а дяк посольського приказу *М. Родостанов* зачитав государеву грамоту. *Петро I* обіцяв для Гетьманщини права і вольності, які були даровані ще *Б. Хмельницькому*. Потім відбулася власне церемонія обрання гетьмана за встановленою традицією. Учасники ради тричі проголосили Стародубського полковника *І. Скоропадського* “достойним урядом”, і *Г. Долгорукий* передав новообраному гетьманові клейноди. *Петро I* влаштував з цієї нагоди прийняття, а гетьман “дав обід, і стрілянина з гармат увесь день не змовкала” ([5], с. 515).

Особливістю цієї ради було її поєднання з церковною анафемою щодо *І. Мазени*. Дійство було підготовлене у стилі середньовічної інквізиції під керівництвом самого *Феофана Прокоповича*, — 9 листопада він провів у Глухові Собор духовенства, який проголосив прокляття *І. Мазени*.

У соборній церкві було зачитано вирок опудалу гетьмана. *Менишков* і *Головкін* зірвали жалувані *І. Мазени* грамоти, зірвали з опудала Андріївський орден, яким був нагороджений опальний гетьман, кинули їх під ноги палачу. Останній потяг опудало по вулицях до шибениці. Там під прокляття одягнутих у все чорне кліриків зі свічками у руках чучело спалили ([5], с. 517). Водночас із цим у Глухові стратили *Чечеля* та інших однодумців *І. Мазени*, взятих у полон в Батурині. *Петро I* намагався всіма засобами залякати народ, викоринити навіть саму думку про Україну як незалежну від Росії державу.

Остерігаючись мазепинського синдрому, цар не пішов на прийняття нових статей на раді у Глухові. Він також не поспішав і з офіційним затвердженням *І. Скоропадського* гетьманом. Але через деякий час самотужч зроби деякі поступки старшині у відповідь на “Просительні статті” (14 пунктів) гетьмана *І. Скоропадського*. *Петро I* підписав 17 липня 1709 р. так звані Решетилівські статті, які визначили правове становище Гетьманщини у складі Російської держави. Ці статті мали формальний характер і часто порушувалися з боку російської сторони.

Підтверджувальну грамоту на гетьманство *І. Скоропадський* дістав від царя тільки 5 січня 1710 року. В умовах наступу царизму українську державність гетьман намагався чинити супротив але без помітних результатів внаслідок як слабкості свого характеру так і нерівності сил. Завершальну крапку на гетьманстві *І. Скоропадського* поставило рішення царя весною 1722 р. про заснування у Глухові Малоросійської колегії, яка отримала широкі наглядові функції за діяльністю гетьманського уряду.

Глухівська козацька рада 1708 р. стала відправною точкою для перенесення гетьманської резиденції з Батурина до Глухова. І це було зроблено без впливу Москви. Географічна близькість Глухова до Росії спрощувала міждержавні стосунки, що у часи кінного транспорту мало неабияке значення.

Помер І.Скоропадський після невдалого візиту до Москви у своєму глухівському помешканні 3 (14) липня 1722 р. Його поховали у Глухівському дівочому монастирі, який був побудований впливовою дружиною гетьмана. Зараз його могила розташована на території колонії для відбавання кримінальних покарань на околиці м. Шостка Сумської області. А глухівчанам про цього гетьмана тепер нагадує хіба що Скоропадське озеро, яке колись було у гетьманському володінні. Від дерев'яних будинків, у яких мешкав *І. Скоропадський*, не залишилось і сліду.

Ще одна Глухівська козацька рада у неділю 1 жовтня 1727 року обирала у гетьмани Лівобережної України *Д. Апостола*. Багатолітній миргородський полковник відзначився у численних бойових операціях і походах, користувався повагою серед козацької старшини. Він був близьким і до царського двору, зокрема через свого сина Петра, який тривалий час жив у Петербурзі при дворі *О.Меншикова*.

Зі смертю у травні 1727 року *Катерини I* була ліквідована і Малоросійська колегія. Малолітній *Петро II* не володів ситуацією. Цю обставину й використала козацька старшина, домігшись від царського уряду відновлення гетьманства в Лівобережній Україні. При цьому козацька рада у Глухові проходила під повним контролем московських емісарів. Першу скрипку тут вів таємний радник *Ф. Наумов*. Він приїхав до Глухова з однозначними інструкціями на обрання в гетьмани тільки *Д. Апостола*. *“А коли б старшина і народ малоросійський миргородського полковника Данила Апостола в гетьмани вибирати не стануть, а будуть вибирати кого іншого за своєю волею, то йому, Наумову, того учинити не допустити і те вибирання під таким пристойним претекстом зупинити”* ([6], с. 267).

Втім такі перестороги були зайвими, — *Д. Апостол* був фактично єдиним кандидатом у гетьмани. Про це знав *Ф. Наумов*, наближаючись каретою з шістьма кіннями до Миколаївської церкви. Тут на соборній площі було спеціально споруджено покритий червоним сукном поміст. Двадцять чотири кіннотники їхали попереду. Чотири офіцери везли бунчук, булаву, прапор і печатку. Наумов зійшов на поміст і зачитав царську грамоту з дозволом на проведення виборів. Старшини, а за ними й увесь загал дружно назвали 69-річного *Д. Апостола* черговим українським гетьманом. Під схвальні вигуки і канонаду гарматного самоту він склав присягу на вірну службу народові Гетьманщини і російському цареві.

Як і у випадку з *І. Скоропадським*, при виборах на гетьманство *Д. Апостола* договірних статей складено і схвалено не було. Новий гетьман активно домагався повернення автономних прав і вольностей Лівобережній Україні. Відповідні вимоги знайшли відображення у складеній козацькою старшиною петиції до царя. Після тривалих і складних переговорів з цього приводу у Петербурзі *Петро II* затвердив своїм указом так звані “рішительні пункти”. Вони склалися з преамбули та 28 статей і фактично повертали Гетьманщині права, передбачені у Березневих статтях *Б. Хмельницького* 1654 р.

Чисельність найманого війська на території Гетьманщини обмежували до трьох полків. У питаннях військової діяльності гетьман підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалові. Підвищувалася роль генеральної старшини у судових справах тощо. Деякі прохання гетьмана цар залишив без розгляду. Це, зокрема, стосувалося перенесення гетьманської резиденції з Глухова у “більш зручне місце”. Глухів на той час не мав належних можливостей для розміщення численних “столичних” установ.

За “Рішительними пунктами” гетьмана мали обирати “вільними голосами”, але тільки за дозволом і згодою російського монарха. Усувати гетьмана з посади стало ви-

няtkово компетенцією імператора, гетьманові заборонялося входити у зносини з іншими державами, крім дрібних справ. За його діями спостерігали російські міністри-резиденти. У Глухові ними були *Ф. Наумов*, *Р. Тургенев*, *С. Нарішкін* та *О. Шаховський*. Таким чином, *Д. Апостолу* вдалося дещо реанімувати систему козацького управління Гетьманщиною. Про повну ж автономію не було й мови. Тим більше, що українська старшина у цей час все більше тяжіла до російських чинів і рангів.

На особливу увагу заслуговують спроби *Д. Апостола* удосконалення судочинства і чинного в Гетьманщині законодавства. З цього питання було досягнуто відповідних домовленостей з царським урядом. У відповідності з ними 1728 р. у Глухові почала працювати спеціальна кодифікаційна комісія зі складання загального кодексу українського права. Її очолювали спочатку *І. Борозна*, а потім — *Я. Лизогуб*. Робота комісії була складною і розтягнулася на 15 років. Вона завершилась у 1743 р. проектом добре систематизованого фундаментального нормативного збірника під назвою “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Про його обсяг свідчить те, що він складався з 30 розділів, 531 артикула і 1716 пунктів. Це був кодекс усіх галузей матеріального і процесуального права, що діяло у межах Гетьманщини.

На жаль, цей кодекс згодом “загубився” у сенатських канцеляріях, але він залишився видатною пам'яткою українського права. У 1997 році його видано окремою книгою Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, він отримав високу оцінку в сучасній юриспруденції.

Гетьман *Д. Апостол* не дожив до завершення роботи над “Правами”. У 1733 р. після інсульту він відійшов від управлінської діяльності. Фактично владні функції виконував князь *О. Шаховський*, який очолював гетьманський уряд у Глухові. Тяжко хворого *Д. Апостола* перевезли до с. Сорочинці на Полтавщині, де він і помер у 1734 р.

Четверта з названих глухівських рад відбулася 22 лютого 1750 р. Вона відрізнялася від усіх інших своєю розкішшю і тим, що на ній обирали гетьмана у відсутності на раді

Миколаївська церква у м. Глухові
(побудована 1693 р.)

самого претендента, так би мовити, заочно. А ним був **К. Розумовський** — брат фаворита імператриці Єлизавети Петрівни, яка знову “подарувала” Лівобережній Україні гетьманство завдяки старанням **О. Розумовського**.

Для проведення ради до Глухова прибув царський міністр, граф **І. Гендріков**. На все тій же площі між Троїцькою і Миколаївською церквами був споруджений поміст, прикрашений гарусними штофом і червоним сукном. О 10-ій годині пролунали гарматні залпи і з двору **І. Гендрікова** виїхав почесний ескорт. Секретар Колегії іноземних справ **С. Писарев** у кареті віз на срібній тарелі царську грамоту. Перед нею грала музика і козацькі полки схиляли прапори. Гетьманську булаву на червоній оксамитовій подушці, прикрашеній золотим позументом, несли бунчুকів товариші. Військовий прапор ніс **П. Мокрісевич**, за ним їхав у коштовній кареті на шість коней **І. Гендріков**, оточений гренадерами і придворними лакеями. Разом із духовенством **І. Гендріков** піднявся на поміст і оголосив волю імператриці на обрання нового гетьмана. Коли **С. Писарев** спитав три рази “Кого бажає мати громада за гетьмана?”, ім'я Розумовського пролунало звідусіль.

К. Розумовський у цей час перебував при дворі у Петербурзі. **І. Гендріков** “на відстані” поздоровив його з обранням гетьманом. Прогримів сто один гарматний залп. Грамоту і клейноди занесли до Миколаївської церкви, а після літургії їх перенесли до дому **І. Гендрікова**. Полки були розпущені, а козакам “викотили понад двісті відер горілки” ([5], с. 606).

Другий акт цього дійства відбувся у Глухові 14 липня цього року вже за участі **К. Розумовського**. Він знаменував собою, так би мовити, вступ на посаду. Знову Глухів запов-

нили козацькі полки, знову урочиста хода під музику з гетьманськими клейнодами до Миколаївської церкви. **Кирило Розумовський** прибув до Глухова зі своїм постійним візаві колезьким радником **Г. Теплоловим**. Останній і зачитав на соборній площі царську грамоту і під схвальні вигуки поздоровив **К. Розумовського** з обранням на посаду гетьмана. Грамоту відвезли до гетьманського дому. Гетьман влаштував для гостей і старшини урочистий обід, а місто освітив різнобарвними вогнями.

К. Розумовський мав європейську освіту. Був добре обізнаним з таємницями петербурзького двору. Своє глухівське життя він побудував на зразок столичних вельмож. До Глухова він привіз італійську театральну трупу. У місті працювала знаменита музична школа, з якої вийшли відомі композитори **М. Березовський** і **Д. Бортнянський**. У будинку гетьмана влаштували бали, ставили спектаклі. До Глухова надходили російські та іноземні газети.

За гетьманства **К. Розумовського** Глухів був перепланований під столичне місто. Тут з'явилося чимало нових будинків для розміщення різних офіційних установ. А у передмісті Веригіно побудовано гетьманський палац у стилі італійського бароко. У палаці було й приміщення для гетьманського театру. Використовуючи свої зв'язки з петербурзьким двором, **К. Розумовському** вдалося зміцнити центральні і місцеві органи управління, поліпшити економічний стан Гетьманщини. Була проведена також судова реформа, відповідно до якої з'явилися земські, підкоморські та гродські суди, а Генеральний суд став найвищим судовим апеляційним органом Гетьманщини. Визначний тогочасний правник Гетьманщини **Ф. Чуйкевич** склав збірник “Суд і розправа в правах малоросійських” (1750–1758). Розпочаті **К. Розумовським** реформи, як і його політичний курс, спрямований на збереження автономії Лівобережної України, викликали невдоволення у Петербурзі, зокрема **Катерини II**. Олії у вогонь підлила підписана на старшинській раді наприкінці 1763 року чолобитна козацької старшини імператриці з проханням повернути козакам раніше “затверженні права, вольності та привілеї”, а також дозволити спадкове гетьманство.

Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. **К. Розумовського** було позбавлено влади, а саму посаду гетьмана скасовано. Для управління Лівобережною Україною було утворено другу Малоросійську колегію на чолі з графом **П.О. Румянцевим**, яка містилась у Глухові. Вона остаточно завершила справу ліквідації автономії Лівобережної України й офіційного включення її до складу російської держави. На цьому закінчився глухівський період історії Гетьманщини. **К. Розумовський** доживав у Батурині, де займався господарською діяльністю й будівництвом. Тут, на березі Сейму, він спорудив величний палац із колонами за проектом англійського архітектора **Камерона**. Правда, завершити роботи йому завалила смерть, яка сталася 3 (15) січня 1803 р. Головний персонаж останньої козацької глухівської ради був похований у місцевій церкві.

Іронія долі спіткала Батуринський палац **К. Розумовського**. За понад 200 років після його спорудження у ньому ніколи і ніхто не жив. Непоодинокі спроби відновлення палацу закінчувалися нічим. Хотілося б сподіватися, що нинішня спроба, здійснювана під патронатом Президента України **В. Ющенка**, буде вдалішою.

Література

1. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994.
2. Рент О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України. — Харків, 2008.
3. Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1990.

4. Скрипник О.В. Многогіршний Дем'ян (Демко) Гнатович. — Юридична енциклопедія. За ред. Ю.С. Шемшученка. — Т.3. — К., 2001.
5. Маркевич М. Історія Малоросії. — К., 2003.
6. Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995.